M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 448

Title: Paribhaska Sutram

Sate

448

परिभाषा सूत्रम्

:	Paribhāshā Sutram	:	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
448 :	:	:	Remarks

श्रीगणेशायनमः॥ ॥अथपरिभाषासूत्रंलिख्यते॥ व्याख्यानतोवि
शेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणं। नहिकार्यंनिमित्तत्वेनाश्री
यते। कार्यमनुभवन्निमित्तत्वेननाश्रीयते। इतरेतराण्यपिका
र्याणिशास्त्रेप्रकल्प्यंते। यदगणमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृ
ह्यंते। निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंति। नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं।
वर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणंनास्ति। क्वचिदेकदेशोप्यनुवर्त्तते। अ
र्थवद्ग्रहणेनानार्थकस्यग्रहणं। नवर्णग्रहणेषु। भाव्यमानो
ऽण्सवर्णान्नगृह्णाति। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। वि
धिर्विधानविधिनाजौ त्रयाणांसन्निधानेनदंतविधिः॥
इतिपरिभाषायांप्रथमःपादः॥ ॥एकयोगनिर्दिष्टानांस
हवाप्रवृत्तिःसहवानिवृत्तिः। उणादयोव्युत्पन्नाः निर्दिष्टनिप्राति

रभाषा १

पदिकानि। सर्वो द्वंद्वो विभाषैकवद्भवति। गांकुट्यादिपादः। उदित्स
वर्णग्रहणे तिनस्वर्णमात्रं। प्रकृतिवदनुकरणं भवति। विक
रणोभ्यानियमो बलवान्। इति भ्वादिपादः। सकृद्गतौ वि
प्रतिषेधे नयद्बाधितं तद्बाधितमेव। पुनःप्रसंगविज्ञाना
त्सिद्धं। अंतरंगबहिरंगयोरंतरंगं बलवत्। उभयनिर्देशे
पंचमीनिर्देशो बलवान्। सर्वे विधयः छंदसि विकल्प्यंते।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं।
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदं
तविधिर्नास्ति। इति कडारपरपादः। प्रथमोध्यायः॥ ॥१॥
प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं। विभक्तौ
लिंगविशिष्टाग्रहणं। समर्थः पादः। सूत्रे लिंगवचनमतं

ग

गा

त्रं। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। गतिका
रकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः। इति
पूर्वापरपादः। क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गोभिनिविशते।
अनभिहितपादः। अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुप् बा
धते। द्विगुपादः। असति संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभ
वो यदुभयं स्यात्। कृत्ल्युट् तुमुन् खलर्थेषु वासरूपविधि
र्नास्ति। सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः। नानुबंधकृतम
सारूप्यं इति प्रत्ययपादः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप
दोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य। एकदेशविकृतमन
न्यवत्। क्वचिद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णाति। बहुव्रीहौ
तद्गुणसंज्ञानमिति। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति।

परिभाषा कर्मेतिपादः।पुरस्तादपवादा अनंतरान् विधीन्बाधंते नो
२ त्तरान्।इतिबहुळपादः।नानुबंधकृतमनेजंतत्वं वा
नुबंधेनोत्तरत्र।संबंधपादः समाप्तः॥ ॥मध्येऽपवादाः
पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरान्।अनंतरस्यविधिर्वाभ
वति प्रतिषेधो वा।अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः।कृतमपि
शास्त्रं निवर्तयंति।इतिज्याप्पादः।निरनुबंधकस्यग्र
हणे न सानुबंधकस्य।एकानुबंधग्रहणे न द्व्यनुबंधक
स्यग्रहणं।तदनुबंधकस्यग्रहणे नातदनुबंधकस्य
रक्तपादः।स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत्।युष्मत्पादः।
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकता च।श्रुकूपादः।ग्रह २
णवता प्रातिपदिकेन तदंतविधि×लिंग×नास्ति।व्यपदेशि

वद्भावोऽप्रातिपदिकेन।समासप्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रति
षेधः।उगिद्वर्णग्रहणवर्जं।धान्यपादः।स्वार्थिकाः प्रकृति
तो लिंगवचनान्यतिवर्तयंतेऽपि।ज्ञातपादः।संप्रसारणं संप्र
सारणाश्रयं च कार्यं बलीयो भवति।उभयत आश्रयणे नांता
दिवत्।वर्णाश्रये विधौ नांतादिवत्वं।एकाचःपादः।ग्र
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं।समासांतविधिरनित्यः।
बहुव्रीहिपादः।सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्य।अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तद
तविधिं प्रयोजयंति।वार्णादांगं बलीयः।यो ह्यनादिष्टा
दचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवत्।प्रकृतिग्रहणे यङ्
लुगंतस्यापि ग्रहणं।असिद्धं बहिरंगमंतरंगे।नाजानं

परिभाषा
३

६

तथैवबहिर्धेप्रकृत्ति। संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः॥ स्वंनियोगशिष्टा
नामन्यतरापायेउभयोरप्यपायः। ताच्छीलिकेऽणेप्यण्
कृतंकार्यंभवति। धातोःकार्यमुच्यमानात्तत्प्रत्ययएवभव
ति। अंगपादः। तन्मध्येपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यते। अबाध
कान्यपिनिपातनानिभवंति। अंगाधिकारेतस्यतदुत्त
रपदस्यच। प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिः। क्वचित्समुदायेपि
वाक्यपरिसमाप्तिः। अभेदकाइहशास्त्रेगुणाः। युपपादः।
औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैवग्रहणं। सर्व
विधिभ्यःइट्विधिर्बलवान्। लुग्विकरणालुग्विकरणयो
रलुग्विकरणस्यैवग्रहणं। सर्वविधिभ्यस्प्रवृत्तेहकार्या
लिङ्गीयंते। अंतरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधते। ३
श्विपादः। सत्यपिसंभवेबाधनंभवति। पर्जन्यवल्लक्ष

६

णप्रवृत्तिः। गर्भवदावास्यो भवंति। विधौपरिभाषोपतिष्ठते
नानुवादे। प्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापिग्रहणंभवति। अंगवृ
त्तेपुनरंगवृत्तावविधिर्निष्ठितस्य। देविकापादः। पूर्वत्रासि
द्धीयेनस्थानिवत्। उपजातनिमित्तोप्युत्सर्गोपजनिष्यमा ५
णनिमित्तेनापवादेनबाध्यते। परिहृत्यापवादमेविषयमुत्स
र्गोनिविशतेएणकृतंद्विर्वचनेस्थानिवत्। अभ्यासविकारेष्व
पवादानोत्सर्गान्विधीन्बाधंते। णोपादः। पूर्वत्रासिद्धी
यमद्विर्वचने। इपादः। अनिमित्तसमागमानुशासनं। निमि
त्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायः। रेफपादः। अंतःपरंन्याय
मूलाः। गौणमुख्ययोर्मुख्यकार्यसंप्रत्ययः। कृत्रिमाकृत्रि
मयोःकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययः। प्रधानाप्रधानयोःप्रधानेका
र्यसंप्रत्ययः। उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसी। अंव

षा

यवसिद्धेः समुदायसिद्धिर्बलीयसी। गामादाग्रहणे स्वविशेषः।
सामान्यस्यातिदेशो विशेषस्यानतिदेशः। श्रुतानुमितयोः
श्रौतः संबंधो बलीयान्। पिरस्वरात्स्वरो बलीयान्।
विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान्। सर्वविधिभ्यो लो
पविधिर्बलवान्। अंतं स बाधते स्वविकारस्य सदेशस्य। सह
चरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणं। नानार्थके
ल्लोंत्सविधिः। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणं। प्र
तिपदविधानात् योगविभागो गरीयान्। यथोद्देशं सं
ज्ञापरिभाषं। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं। गणकार्यमनित्यं।
संदेहे बहुवचनं प्रयोक्तव्यं। अर्थाद्विभक्तिपरिणामः। ४
योगविभागादिष्टसिद्धिः। पर्यायशब्दानां गुरुलाघवता
नाद्रियते। एकयोगविशेषणानां योगाद्वितीये प्रतीतिः।

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियंते। अनिर्दिष्टार्थाः प्र
त्ययाः स्वार्थे भवंति। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र। युगपदधि
करणवचने द्वंद्वः। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गे
ण। अथ वा पूर्वमुपसर्गेण। समासकृत्तद्धितेषु संबंधान
भिधानमन्यत्र तु यभिन्नरूपा व्यभिचारिते संबंधेभ्यः।
इति न्यायमूलाः। अथ परिभाषाः॥ ॥ येन नाप्राप्ते यो विधि
रारभ्यते स तस्य बाधको भवति। १ येन नाव्यवधानं तेन व्य
वहितेवचनप्रामाण्यात्। २ न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
न केवलः प्रत्ययः ३ कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः। ४
शब्दांतरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। ५ स्वरभिन्न
स्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। ६ यस्य लक्षणांतरेण
निमित्तं विहन्यते तदनित्यं ७ पूर्वे ह्यपवादाः प्रवर्त्तंते

पश्चादुपसर्गाः।८ प्रकल्प्यं वाऽपह्ववादविषयंततउत्सर्गो
भिनिविशते।९ इतिपरिभाषाः॥ ९।८।४॥